

Mindenfélét tudni kell hozzá...

Néhány megjegyzés a filozófia és az irodalom kapcsolatáról egy régi vita apropóján

Hét évvel ezelőtt Tőzsér János egy provokatív kis írásban azt állította, hogy József Attila sokak által nagy filozófiai költeményként csodált *Eszmélet* című verse nyilvánvalóan hamis és triviális állítások konglomerátuma, jobban tesszük tehát, ha nem gondolatokat, s különösen nem filozófiai gondolatokat keresünk benne, hanem valamilyen egészen más értelmezői stratégiával közelítünk hozzá.¹ Azt ugyan nem mondta a szerző explicit módon, hogy a mű fabatkát sem ér – sőt írása végén még nyomatékostotta is, hogy nem kívánta a költeményt értékelni –, de nemigen juthatunk más konklúzióra, ha elfogadjuk az álláspontját. A versben ugyanis bőségesen vannak proposíciók – ez tagadhatatlan –, s ha ezek tényleg egymást cáfolják, s ráadásul még lapos közhelyek is, akkor bajosan lehet a végeredményt másnak, mint dekoratív zagyaságnak tekinteni.

A provokáció sikerét ékesen bizonyítja, hogy öten is vitába szálltak a filozófus szösszenetével, köztük a magyar irodalomtörténet-írás két méltán nagyra tartott doyenje,² de mintha mégis a provokatőr kerekedett volna végül felül. Ám nem azért (ez határozott meggyőződése, amelyet alább – reményeim szerint – konfirmálni is fogok), mert igaza volt. Éppen ellenkezőleg, Tőzsér interpretációi, amelyeket József Attila kipécézett mondataihoz rendelt, egyértelműen és nyilvánvalóan – és ez a legkevesebb, amit állíthatok róluk – Karinthy Szabolcska Mihályát idéző jámbor naivitások. Hanem talán inkább néhány alapvető kérdés tisztázatlansága következtében.

Nem azért fogtam neki ennek az írásnak, hogy – nevetésesen elkésve – bekapcsolódjak ebbe a vitába. Inkább azért, mert a tisztázatlanul maradt kérdéskör engem is mélyen érint. Lassan két évtizede teszek ismétlődően kísérletet különböző filozófiai problémák irodalmi művek segítségével való megközelítésére, s közben – tagadhatatlan – ahhoz hasonlóan járok el, ahogyan ezt Tőzsér

János is tette az ominózus cikkében. A vita tehát inkább csak kiindulópontként, és jól elemezhető példaként szolgál majd a saját mondókám előadásához.

Azzal szeretném kezdeni, amivel egyetértek. Tőzsérnek esze ágában sem volt elolvasni az *Eszmélet*ről írt elemzéseket (rengeteg van, talán egyetlen magyar versről sem írtak ennyit), mindössze valami régi emlékére utal: Németh G. Béla valahol és valamikor „létösszegzőnek” nevezte a költeményt – mondja. Hogy mi ennek a furcsa és a mű elmélyült elemzőit mélységesen sértő viselkedésnek a magyarázata (százötven évvel ezelőtt alighanem párbajra hívta volna valamelyik megtermett kritikus a filozófust), most majdnem mellékes, de azért hadd szánjak egy-két mondatot erre is, mert később még majd szóba kerül. Legföljebb három lehetséges indoklást tartok elképzelhetőnek: vagy úgy gondolta, hogy számára az irodalmárok interpretációi valami miatt irrelevánsak (talán mert másról beszélnek, mint amiről ő?); vagy úgy, hogy ő olyan ismeretek és készségek birtokában van, amelyek messze meghaladják azokat, akik korábban a vers értelmezésével bíbelődtek; vagy személyes kvalitásait értékelte annyira nagyra, hogy ab ovo szükségtelennek ítélte a másokkal való diszkussziót.

A harmadik lehetőségről semmiféle ismerettel nem rendelkezem, s ezért inkább nem mérlegelem. Az elsőt pedig kizárom; egyszerűen azért, mert Tőzsér cikke éppen azokkal vitatkozik, akik szerint a vers értelmes és inspiratív filozófiai megállapításokat tartalmaz, s kik mások lehetnének ők, mint az általa ignorált, Németh G. Bélához hasonló irodalmár népség? Marad tehát a második magyarázat. Tőzsér alighanem úgy gondolta, hogy a filozófus (vagy inkább csak az analitikus filozófus) olyan készségekkel bír, amelyek mindenki másnál hivatottabbá teszik őt a különféle szellemi objektívációkban rejlő gondolatok és kijelentések interpretációjára, és annak eldön-

¹ TŐZSÉR János: *Az Eszmélet és a filozófiai analízis = Élet és Irodalom* [ÉS], 2016, 45. sz.

² Időrendben PAÁR Tamás: *Eszmélkedések = ÉS*, 2016, 47. sz.; TVERDOTA György: *Kínos viviszekció = ÉS*, 2016, 47. sz.; MARNO János: *Költészet vagy/és filozófia = ÉS*, 2016, 48. sz.; PÓR Péter: *Filozófiai tartalmak = ÉS*, 2016, 49. sz.; VARGA Péter András: *Egy filozófia-történet-írási megjegyzés Tőzsér János József Attila-kritikájához = ÉS*, 2016, 50. sz.; TŐZSÉR János: *Védelmében = ÉS*, 2016, 51–52. sz.; LAKNER Dávid: *József Attila verse nem lehet bírálat tárgya? Interjú*

TŐZSÉR Jánossal = *Magyar Nemzet*, 2017, 11. sz.; SZÉKELY László: *A filozófia védelmében = Magyar Nemzet*, 2017, 17. sz.; MARNO János: *Levélesszé Tőzsér Jánosnak = KULTer*, 2017, 1. sz. <https://www.kulter.hu/2017/01/levelessze-tozser-janosnak/>; LAKNER Dávid: *A vadóc proligyerek árnyéka nagyra nőtt* [Interjú MARNO Jánossal] = *Magyar Nemzet*, 2017. január 25. <https://www.magyarnemzet.hu/kulturgrund/2017/01/a-vadoc-proligyerek-arnyeka-nagyra-nott>

tésére, hogy ezek tartalmasnak és/vagy igaznak tekinthetők-e.

Szerencsére nincs szükség ennek a föltevésnek a mérlegelésére, mert akárhogyan is gondolta Tözsér, tény és való, hogy olyanok is írtak már irodalmi művekről tartalmás és izgalmas elemzéseket, akik figyelmen kívül hagyták, vagy nem is ismerték a recepciót. Sőt, néha egyenesen úgy érezhetjük, hogy a szakirodalomban való túlzott elmélyülés akadályozza a kreatív interpretációt. Mintha egyre inkább olyan hatalmas, a szakirodalomból összeálló galacsin venné körül a nagy műalkotásokat, amelyet az újabb elemzők csak továbbgörgetnek, és közben még nagyobbra dagasztanak; magához az alkotáshoz pedig már hozzá sem férnek egy idő után.³ Az interpretáció joga azért sem vonható meg az outsidersoktól, a dilettánsoktól vagy éppenséggel a filozófusoktól, mert pozíciójukból fakadóan olykor éppen ők találhatnak új, érdekes szempontokat. (Az irodalomtudós vitapartnerek nem is vitatják el Tözsér és egyáltalán a szakmán kívüliek megszólaláshoz való jogát, de azért láthatóan és érthetően irritálja őket a filozófus – nincs erre pontosabb kifejezés, elnézést – pofátlansága.)

Van-e, lehet-e egyáltalán a műalkotásoknak filozófiai tartalma? – ez a második tisztázatlanul maradt kérdés. A vitapartnerek több ízben is azt sejtetik, hogy abban az értelemben, ahogyan ezt Tözsér vélelmezi, nincsen, és nem lehet, s ezért nem is párolhatók le filozófiai tézisekké formált mondatok a művekből, s következésképp filozófiai diszkusszió tárgyává sem tehetők.

Igen nehéz itt igazságot tenni. Az világos, hogy egy műalkotás nem úgy filozofál, mint egy értekezés, még akkor sem, ha a szerző – ez nagyon gyakran megesis – filozófusoktól átvett tételeket vagy kérdéseket dolgoz föl és jár körül.⁴ De az sem tagadható, hogy maguk az irodalomtudósok is igen gyakran filozófiaiak tekinthető megállapításokat párolnak le az általuk elemzett művekből. Tverdota, Pór és mások *Eszmélet*-értelmezéseiből is minden további nélkül összeállítható volna egy-egy olyan tézissor, amelyek értelméről és igazságáról aztán filozófiai vitát nyithatnánk, és szoktunk is ilyen vitákat folytatni.⁵ Fodor Géza elemzése – máig az egyik legértelmesebb – pedig egy kicsit még a stílusában is emlékeztet Tözsérre.⁶

S ha ők megtehetik, akkor miért ne tehetné meg ugyanezt az analitikus filozófus is?⁷

Még egy – de ez már az utolsó – bizonytalanságban hagyott kérdésre kell röviden kitérnünk. Le lehet-e fordítani a műalkotások gondolati tartalmát a hétköznapi nyelvre vagy éppen a filozófia nyelvére? Szokás ezt tagadni, és Tözsér vitapartnerei is utalnak erre. (A legvilágosabban Paár Tamás.) Nemes Nagy Ágnes egyenesen azzal kezdte annak idején az *Eszmélet*-elemzését, hogy „vers az, amit nem lehet prózában elmondani. Vagy fordítva: mindaz, amit prózában el lehet mondani, nem vers.”⁸

Ez azonban (elnézést kérek a költőtől) így pontatlan. Az alighanem igaz, hogy azt, amit egy vers vagy bármilyen műalkotás „mond”, nem lehet veszteség nélkül újrafoglalni hétköznapi nyelven. De veszteséggel igenis lehet. Ha nem így volna, akkor értelmetlen és lehetetlen lenne a műalkotásokról való mindennemű beszéd, beleértve ebbe természetesen a művészetkritika és -történet különböző irányzatait is. Vagy gondoljunk egy egészen kézzelfogható – és meggyőződésem szerint perdöntő – példára. Még a legelvontabb, „semmiről sem szóló” versekből is készíthető olyan nyersfordítás és/vagy körülírás, amelyre támaszkodva aztán a műfordító lefordíthatja, vagy inkább újraköltheti a verset. Mi egyéb a nyersfordítás, mint a mű „tartalmának”: gondolatainak, más nyelvekre nehezen átültethető jelentésrétegeinek, asszociatív kapcsolatainak, sajátos szintaktikájának stb. hétköznapi nyelven való leírása és magyarázata?

A körülírásokkal kiegészített nyersfordítások azért is jó példák, mert bennük nagyon világosan kétfelé válik, és ezért jól szemügyre vehető a műből kiemelhető, és valamilyen más nyelven nagyobb nehézségek nélkül visszaadható, vagy legalább körülírható jelentésréteg, és az az ehhez képest többletnek tekinthető komponens, amelyet a mű „hozzátesz” a nyersfordításhoz, s nem lehet közvetlen módon („szó szerint” fordítva) áttemelni a célnyelvbe. A félreértést elkerülendő, hadd hangsúlyozzam: eszembe sem jut azt feltételezni, hogy az irodalmi művek valamilyen szó szerinti értelmet cicomáznak föl; éppen ellenkezőleg: legtöbbször egyszerűen csak a saját maguk által kimunkált, vagy elődeiktől átvett sui generis nyelvükön mondják a magukét; a két említett jelentésréteg pedig

³ Bókay Antal tiszteletre méltó ösztönzéssel vall erről az egyik *Eszmélet*-elemző írása legelején. BÓKAY Antal: *Tekintet-konstrukciók álom és ébrenlét határán* (Az *Eszmélet* poétikai alapjairól) = *Eszmélet. A Balatonalmádiban és Balatonszárszón 2012. szeptember 28–30-a között rendezett Eszmélet-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*. Szerk. FÜZFA Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2013, 238.

⁴ Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, Babits vagy József Attila – és folytathatnánk tovább – egyik-másik verse vagy azoknak egy-egy szakasza már-már filozófiai tankölteményekre emlékeztető rigorozitással foglal össze filozófiai nézeteket.

⁵ Vö. PÓR Péter: *Az Eszmélet verstípusa = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1975, 1. sz.; Uő: *Szavak a kocka hetedik lapján* = *Holmi*, 2005, 4. sz.; TVERDOTA György: *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Bp., Gondolat, 2004

⁶ FODOR Géza: *Az Eszmélet gondolati felépítése = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1975, 1. sz.

⁷ Ha tovább akarnánk vinni ezt a szálát, akkor a „nem úgy” és „nem abban az értelemben” jelentését kellene pontosítanunk.

⁸ NEMES NAGY Ágnes: *József Attila: Eszmélet = Uő: 64 hatvány. Tanulmányok*. Bp., Magvető, 1975, 255–266.

csak akkor válik ketté, amikor interpretáljuk a művet, vagy éppen nyersfordítást készítünk róla. De olyankor kettéválik, s éppen ezért ismét csak igazat adhatunk Tőzsérnek. Miért ne fordíthatta volna le ő is a maga (filozófiai) nyelvére az *Eszmélet* egy-egy passzusát?

Ezzel azonban végére is értünk a nagy egyetértésnek. Hogy mi a baj a továbbiakkal, azt egy egyszerű segédkonstrukcióra támaszkodva szeretném megvilágítani. Az iménti példa által kijelölt irányba továbbhaladva tekintsünk úgy az értelmezés különböző módozataira mint tág értelemben vett fordításokra,⁹ és legalább nagy vonalakban próbáljunk meg ennek szellemében különbséget tenni a lehetséges értelmezésváltozatok között.

Előbb azonban hadd szúrjak közbe egy rövid magyarázatot a javaslatomat indokolandó. Ha valamit nem értünk, akkor azt (lehetőleg ugyanazt!) el kell nekünk mondani valahogyan másképpen; lehetőleg úgy, hogy megértsük végre. Ez a másképpen mondás a legegyszerűbb esetekben a szó legszűkebb értelmében vett fordítás (nem érték egy idegen szót vagy egy archaikus kifejezést, és valaki kicseréli ezt egy manapság is használt, vélhetően általam is ismert magyar szóra vagy szinonimára), máskor azonban bonyolultabb eljárás, nem elegendő hozzá egyetlen szó vagy egy rövid mondat, hanem hosszabb magyarázatok és körülírások szükségesek; de ezekkel is ugyanaz a célunk, mint ami a közbevetett szinonimákkal volt: a magyarázatra szoruló olyasmire cseréljük, ami azt érthetővé teszi, azaz lefordítjuk, de most már a szó tág értelmében. Erdélyi Ágnes és Laurent Stern egyik írása frappáns példát hoz a szinonimától a körülírás felé vezető átmenetre. Ha a túrót cottage cheese-ként fordítom angolra, akkor (annak ellenére, hogy a két szó denotátuma pontosan egybeesik) megtévesztem az olvasómat, mert implicit módon azt közlöm vele, hogy a magyarok is egyfajta sajtként gondolnak a túróra. Ami nem igaz, mert nekünk a túró a tejtermékek egyik, a sajt meg egy másik részhalmazát képezi. A helyettesítő szóval való fordításom tehát pontatlan lesz, elmagyarázni azonban könnyedén és pontosan el tudom (az imént már meg is tettem) a különbséget.¹⁰ Az „eszmélet” magyarázó-körülíró fordítása viszont (ez most csupán egy ellenpélda) jóval bonyolultabb. Világos, hogy ez egy magyar szó, de jószerint semmilyen kontextusa sincsen a magyar nyelvhasználatban, vagy ami van (például amikor azt mondom, hogy valaki elveszítette az eszméletét),

az nyilvánvalóan nem vág egybe azzal, ahogyan József Attila használja. Ezért volt kénytelen Tverdota György több oldalra rugó kommentárt fűzni a szóhoz (hivatkozva közben a költő prózájára, filozófiai olvasmányaira, és a kifejezés nyelvészeti leírására) azért, hogy „lefordítsa” azt nekünk, s persze saját magának is.¹¹

Az interpretáció fordítás voltát erősíti az a tapasztalat is, mellyel alighanem minden műelemző szembesül. A magyarázó beszéd (a mondatok pontos értelmét megragadni kívánó átfogalmazások, az ok-okozati kapcsolatok feltárása, a kohéziós kötélek számbavétele, a lehetséges analógiák stb.) eleinte eltávolítanak az értelmezendő műtől, végül azonban vissza kell, hogy érkezzenek hozzá, és háttérbe kell, hogy húzódjanak, vagy még inkább: föl kell, hogy szívozódjanak. (A fiatal Wittgenstein létrahasonlata is valami ehhez igen hasonlóra utal: „Ügyszólván el kell hajítania a létrát, miután felmászott rajta” – írja a *Tractatus* végén használati utasításként a saját könyvéhez.¹²) Először tehát a művet fordítjuk le a kommentárra, majd a kommentárt fordítjuk vissza a műre, a végeredmény azonban mégsem marad ugyanaz, mint ami a kiindulópont volt, mert a műbe fölszívódott kommentár – jó esetben – világossá, azaz fordításra többé nem szorulóvá, mert önmagában evidens értelművé teszi a művet.

Engedtessek meg még egy rövid kiegészítés is az elmondottakhoz. Miközben a fenti bekezdéseket írtam, határozottan az volt az érzésem, hogy csupán (a késői) Wittgenstein néhány észrevételét foglalom össze, és emlékezni véltem egy kapcsolódó frappáns aforizmájára is. Eszerint az irodalmi művek magyarázója végül azt kell, hogy érezze, hogy már semmi egyébbe nincs szükség, csak a szöveg lassú, tagolt és a megfelelő helyeken nyomtatékos testbeszéddel alátámasztott felolvasására. Az aforizmat azonban nem találtam, pedig alaposan átnéztem az egykor rongyosra olvasott és összefirkált Wittgenstein-köteimet. Nem volt azonban teljesen haszontalan a fáradozásom, mert most még határozottabban állíthatom, hogy a fenti gondolatmenet és aforizma – akár tényleg ott van a filozófus monumentális hagyatékában, akár én konfabuláltam össze – legalábbis Wittgenstein által inspirált. De éppenséggel lehetne Heidegger ihlette is, mert ő is ugyanezt mondja a Hölderlin-magyarázatait összegyűjtő kötete (második kiadásának) előszavában: „A költemény magyarázatának, éppen a költött miatt, arra kell töreked-

⁹ Ha nem csupán hasonlatként, hanem minden lehetséges területre kiterjeszthető azonosságként kezeljük a fenti kijelentést, akkor nehezen orvosolható ellentmondásokba bonyolódunk – ezt Eco precíz elemzések segítségével bemutatta. Nekem azonban nincsenek ilyen ambícióim, csupán Tőzsér eljárását szeretném jobban megvilágítani. Vö. ECO, Umberto: *Az értelmezés nem fordítás*. Ford. NÁDOR Zsófia = *Literatura*, 2012, 3. sz.

¹⁰ Akkor is hivatkoztam volna erre az írásra, ha nem loptam volna el be-

lőle a fenti példát. A szerzők ugyanis igen meggyőzően és tömören rávilágítanak a fordítás és a körülírás (ők az „elmondani” főnévi igénév különbözően toldalékoltsági változatait használják terminusként) egyértelműségére. ERDÉLYI Ágnes – STERN, Laurent: *Fordítás: a művet és az eredménye* = *Holmi*, 1991, 11. sz.

¹¹ TVERDOTA: *i. m.* (2004), 104. skk.

¹² WITTGENSTEIN, Ludwig: *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. MÁRKUS György, Bp., Akadémiai, 1989, 6.54.

nie, hogy önmagát fölöslegessé tegye. Minden értelmezés utolsó, ám egyben legnehezebb lépése az, hogy magyarázataival eltűnjék a költemény tiszta itt-állása elől. A költemény, amely ezután a saját törvényében áll, közvetlenül maga engedi fényleni a többi költeményt. Ezért véljük úgy a megismétlő olvasás közben, hogy már mindig is így értettük a költeményt. És jó az, ha így véljük.”¹³

A mondottak után, részben csak összefoglalva azokat, három (azt hiszem, bárki számára elfogadható) föltevessel szeretnék élni. 1. Vannak olyan közlések, amelyek egy meghatározott kontextusban önevidensek; úgy értve, hogy a diskurzusban résztvevők maradéktalanul érteni vélik őket. Egy hétköznapi beszélgetés nagyrészt ilyen mondatokból áll. Egy-egy bizonytalanságtól eltekintve, pontosan érteni szoktuk egymást. 2. Meghatározott kontextusokon belül léteznek ekvivalens jelentésű, s ezért egymást tökéletesen és magától értetődő evidenciával helyettesíteni képes közlések. A megszorítás fontos, mert a minden kontextusban érvényes, abszolútnak tartott ekvivalencia mindig kétséges, (lásd a „túró” és a „cottage cheese” esetét), az azonban bizonyos, hogy meghatározott szituációkban igenis lehetséges tökéletesen azonos értelmű helyettesítőket találni. („Meghalt a Nemecek” – mondja Boka *A Pál utcai fiúk* vége felé Janónak. A tót azonban nem tudja, hogy kiről is van szó pontosan: „Melyik az a Nemecek?” – kérdezi. „Az a kis szőke” – feleli a fiú, igen pongyolán, de mégis tökéletesen kielégítően, mert Janónak azonnal világos a válasz.) 3. Annak, aki egy közlést nem ért megfelelően, sikeresen a segítségére siethetünk ekvivalens jelentésű fordításokkal, ahhoz hasonlóan, ahogyan az iménti példában Boka is tette. (Találkozhatunk ehhez hasonló helyzettel akkor is, amikor különböző nyelvek között fordítunk. Lindsay Anderson kultuszfilmjének, az *If...*-nek, vagy Thomas Bernhard *Ja* című kisregényének címe – gondolom – nemigen fordítható másképpen, csak *Ha...*-ként és *Igenként*. Hasonló mondatokkal szembe-sülve írja már-már mentegetőzve Franz Kafka műveinek fordítója, Györfy Miklós, hogy *A per* egyes részei egyszerűen nem adhatók vissza másképpen magyarul, mint ahogyan a korábbi fordító, Szabó Ede interpretálta őket.¹⁴ És ezzel összevethető a helyzet a pontosan definiált fogalmakat, standardizált szófordulatokat és mondat szerkezeteket használó természettudományos közleményekkel is. Ezek önevidensek (s ezért értelmezésükhöz nincs is szükség hermeneutikára),¹⁵ evidens módon fordíthatók a megfelelő ekvivalenciákat tartalmazó nyelvekre. „Nem tudok angolul, de egy szakcikket azért akármikor megírok” –

jegyezte meg egy biológusprofesszor, egykori gimnáziumi osztálytársam. Azt hiszem, ez a bonmot Márkus elemzésének a mottója is lehetne.

A kifejtettek után a fordításra nem szoruló (mert az éppen folyó kommunikáció szereplői által mindennemű bizonytalanság nélkül értett) eseteket tekinthetjük tipológiánk határpontjának, az ekvivalens közlések egymással való evidens helyettesítését pedig a legegyszerűbb fordításmódozatnak. Aztán továbbhaladhatunk a bonyolultabb esetek felé, amelyek azonban még ma is igen világosan áttekinthetők az ókori eredetű hármasszorosítás segítségével. Értelmezéseink és a rájuk épülő szűkebb vagy tágabb értelmű fordításaink koncentrálhatnak a szerző szándékára és a mögötte meghúzódó életeseményekre (ezt nevezték a régiek *intentio auctoris*nak), vagy magára a műre (*intentio operis*), de építhetnek azokra a hatásokra is, amelyeket az alkotás a befogadóra gyakorol (*intentio lectoris*).

S ennyi már bőségesen elegendő is ahhoz, hogy értelmezni tudjuk Tözsér eljárását. Ő teljesen nyilvánvalóan úgy gondolja, hogy József Attila szavai és mondatai mindenféle kétség, és azt eloszlatni hivatott kommentár nélkül, kontextusukat figyelmen kívül hagyva lefordíthatók hétköznapi nyelvre. (Adódhatna persze a kérdés, hogy az irodalmárok miért nem úgy fordították le a verset, ahogyan ő, ha ez ennyire egyszerű, ám erről a filozófus mélyen hallgat, mi pedig fönt már körvonalaztuk a válaszlehetőségeket.)

Hogy ne tűnjön úgy, mintha csak a levegőbe beszélnek, íme, néhány példa. „...vegyük a XI. versszakot. [...] Szerintem mindössze két filozófiai (pontosabban: etikai) gondolat olvasható ki e sorokból. Egyrészt (és ez a biztosabb): a boldog ember szükségképpen ostoba is... [...] Másrészt (és ez a kevésbé biztos): az ostoba ember akkor boldog, ha érzi (nem feltétlenül szexuális) örömei érik... [...] E két filozófiai kijelentés zavarba ejtően kínos. Nem csak passzé, rosszabb. Egyes kamasz (főként emós) lányok és fiúk mélynek és eredetinek semmiképp nem nevezhető életfilozófiája. [...] »Rab vagy, amíg a szíved lázad – úgy szabadulsz, ha kényedül / nem raksz magadnak olyan házat, / melybe háziúr települ.« Miféle háziúrra kell gondolni? [...] A háziúr [...] mindössze valamilyen idegen erőt vagy hatalmat jelent. [...] ...bármi lehet, ami miatt elveszíthetjük az életünk feletti autentikus kontrollt. [...] »...ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret.« Nos, valóban nem fog, mert nem is foghat. Minden élőlény ugyanis (beleértve a macskákat és az egereket) partikuláris entitás, és mint olyan, egy időpillanatban

¹³ HEIDEGGER, Martin: *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*. Ford. SZABÓ Csaba. Debrecen, Latin Betűk, 1998

¹⁴ GYÖRFFY Miklós: *A fordító előszava* = KAFKA, Franz: *A per*. Bp., Palatinus, 2002

¹⁵ MÁRKUS György: *Miért nincs hermeneutikája a természettudományoknak?* = Uő: *Kultúra és modernitás. Hermeneutikai kísérletek*. Bp., Lukács Archivum, T-Twins, 1992

nem lehet teljes egészében jelen a tér két különböző pontján. Ilyen egyszerű. Persze, mondhatja valaki, hogy nyilvánvalóan nem ezt akarta József Attila mondani, hanem valami mást, mélyebbet. Szerintem is így van. Csakhogy, ha mélyebb filozófiai tartalmat keresünk e két sorban, maximum arra gondolhatunk: noha egy macska egy időpillanatban nem lehet teljes egészében jelen a tér két különböző pontján, jó volna, ha nem így lenne.¹⁶ És ugyanígy jár el az összes többi versből kiragadott mondattal is, aminek következtében végül a legteltesebb abszurdításokig jutunk.

Nem tudom, elgondolkodott-e Tőzsér a „Holtan leszem az őrt mit érez...” mondat értelmén. Az általa használt „módszer” alapján ez kétféleképpen volna értelmezhető: vagy szó szerint véve, és akkor megállapíthatná az elemző, hogy ez a szerencsétlen hülye azt hiszi, hogy a holtak is tudnak nézni, sőt még arra is képesek, hogy később beszámoljanak arról, amit láttak. (Besenyő Pista bácsi szokott ehhez hasonló félreértéseken élcélődni.) Vagy azt kellene föltételeznie, hogy ennyire azért mégsem volt együgyű a sokak által legnagyobbnak tartott magyar költő, és akkor a „holtan” nem szó szerint értendő, hanem csupán metaforikusan. (Miközben néztem az őrt, olyan mozdulatlan és nesztelen voltam, mint egy halott.)

De ha csak ennyit is megengedünk, máris adódik a kérdés: mit szabad szó szerint értenünk, és mit nem? S már ez a kicsinyke kétely is elegendő ahhoz, hogy eloszlassa korlátlan és vak magabiztosságunkat: kitarthatunk-e ezek után amellest, hogy a költemény minden sora könnyedén, kontextusából kiragadva és jelentésvesztés nélkül lefordítható a filozófia vagy a hétköznapi beszéd nyelvére?¹⁷ Hogyan kell lefordítani, ami nem vehető szó szerint? Melyik interpretációs iskolát érdemes választani? Mit fogadhatok el a föltevéseimet megerősítő bizonyítékként (az elemzett mű más részeiből, az életműből, a kínálkozó analógiákból stb.), és mit nem?

És egyik kérdésre sem kaphatunk algoritmikusan levezethető választ. Műalkotása válogatja, hogy milyen eljárás érdemes használni, s a szóba jöhető módszereknek sincs olyan kész katalógusa, amelyből alkalomról alkalomra kikereshetnénk a megfelelőt. Alighanem részben maguk a műalkotások tartalmazzák a megfejtésükhöz, és egyál-

talán a hozzájuk való adekvátnak mondható pozíció elfoglalásához vezető ajtó kulcsát, részben pedig a tisztelt közönség feladata megtalálni azt.¹⁸ (Ez ilyen nyelvjáték – mondaná talán Wittgenstein.) Például egyes festmények esetében igenis érdemes föltenni azt a kérdést, hogy mit ábrázolnak, mások viszont nem ábrázolnak semmit – eszük ágában sincsen –, következésképpen egészen más irányba kell az értelmezőnek elindulnia. Hasonlóképpen, egyes epikai művek elbeszélnek valamit, mások meg nem; a legtöbb drámában van konfliktus, némelyikben azonban nem nagyon stb. Mindebből pedig az az egyesek számára talán fájdalmas, de igen triviális következtetés adódik, hogy a műalkotások megértéséért bizony meg kell dolgozni, s aki ennek nekifog, az pontosan ugyanazt kezdi csinálni, mint amit a hivatásos műkritikusok és -történészek. Lehet persze amatőr módon is olvasni és élvezni az alkotásokat, de azt azért mindenkinek illik tudni, hogy az alapos elemzések általában jóval messzebbre képesek eljutni, mint az első blikkre körvonalazódott impressziók.

S van még valami, amire minden műalkotás értelmezőjének szüksége van, s amiből egy fikarcnyit sem találunk Tőzsér „elemzésében”: jóindulatot. Ez nem holmi jóakarat vagy szívélyesség, hanem az interpretáció aktusának performatív előfeltétele, és a célként kitűzött megértés elengedhetetlen követelménye.¹⁹ Csak azt próbáljuk meg értelmezni, amiről föltesszük, hogy hordoz valamilyen értelmet; véletlenszerűen egymásután írt betűsorokat például nem. Aztán hogy meddig tartunk ki emellett az elv mellett, az már tőlünk függ. Bármikor, amikor megakadunk, azt mondhatjuk, hogy elég volt, ennek (úgy a műnek, mint az erőfeszítésünknek) semmi értelme. De azt hiszem, hogy érdemes minél tovább kitartani, az első kudarc után pedig semmiképpen sem bölcs dolog feladni. Előfordulhat ugyanis, hogy nem a szerző volt ostoba, hanem mi nem értettünk meg valamit.

Ha a jóindulat elvét Tőzsér írására is alkalmazzuk, olyasmit is megsejthetünk talán, ami eddig homályban maradt. Ha egy kicsit jobban belegondolok, egyszerűen képtelen vagyok elhinni, hogy egy hozzá hasonlóan okos ember tényleg azt képzelje, hogy az *Eszmélet* vagy bármely más műalkotás mondatokra cincálható, és minden szentenciája könnyedén hétköznapi nyelvre fordítható. Ám

¹⁶ Igyekeztem rövidre vágni az idézeteket, de a legkisebb mértékben sem szerettem volna a kihagyásaimmal meghamisítani a szerző gondolatait. Azt hiszem, nem is történt semmi efféle, de akiben gyanú ébred – kérem –, járjon utána, csupán néhány klikk az egész.

¹⁷ Az okfejtés szőröstül-bőröstül Leibniztől való. Ha a *Szentírás* „Heródes a róka” fordulatát (ami szó szerint értve eléggé vicces) metaforikusan értelmezzük, akkor esetről esetre el kell gondolkodnunk azon, hogy mit kell szó szerint, és mit metaforikusan fölfognunk – írja. LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm: *Preliminary Dissertation on the Conformity of Faith with Reason*. 21. = *Theodicy. Essays on the Goodness of*

God, the Freedom of Man, and the Origin of Evil. Transl. HUGGARD, E. M., Illinois, Open Court, La Salle, 1985

¹⁸ Ha már ez a Radnóti által idézett fordulat jutott eszembe, illendő hivatkoznom rá. Amúgy is tanulságos olvasmány. RADNÓTI Sándor: „Tisztelt közönség, kulcsot te találj...” Bp., Gondolat, 1990

¹⁹ Ismét kénytelen vagyok egy Tőzsér által semmire sem becsült szerzőre hivatkozni, ezúttal Gadamerre, akinek a szelleme eddig is ott lebegett a mondataim fölött. GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 209.

ha nem ezt, akkor mit hitt? Pusztán föltevés, amit mondani fogok, de ennél plauzibilisebbet nem sikerült kiszemelni. Tudom, hogy Tőzsér gyűlöli a Heideggerhez hasonló, (szerinte) zavaros mondatokkal hatást keltő szelármásokat, s velük szemben a (szerinte) világosan és akkuratúsan fogalmazó analitikus filozófiát preferálja. Nem lehet-e, hogy József Attilában és általában a költőkben és a szépirokban is ilyen világosan fogalmazni nem tudó és nem akaró svihákokat lát? S hogy az *Eszmélet* a szemében csupán egy példa annak demonstrálására, hogy az egész irodalom (kritikusokkal és műtörténészekkel együtt) egy nagy humbug?²⁰

Ez egy filozófiailag védhető álláspont volna, illetve nincs is szükség arra, hogy védjük. Ha valakinek az irodalom nem képez értelmet, hát nem képez. Én ismertem (nyilván nem csak én) olyan embereket, akik ehhez hasonlóan gondoltak. A gimnáziumi irodalomtanárom másodállásban futballedző volt (alighanem ez volt az igazi hivatása), és mélyen megvetette a nyápic, a labdába sejtetően egyenesen belerúgni sem tudó költőket. (Kizárólag maró gúnnyal beszélt róluk, ha egyáltalán beszélt, s legföljebb csak a nemzeti érzelm tüzeit táplálók nyertek nála valamelyes bűnbocsánatot.) Jóval később volt egy kollégám (minden tekintetben elsőrendű elme és ember, gyerekkorában sakkzeniként tartották számon, de a szociológia jobban érdekelte, ma az egyik nagy angol egyetem professzora), aki szelíd természetességgel, és mindenfajta indulat nélkül, de nagyon hasonlóan vélekedett arról, mint amit az imént Tőzsérnek tulajdonítottam. Neki az irodalom nem mond semmit, nincs is rá semmiféle igénye, nem is érti, és nem is olvassa, mert egyszerűen idegesíti – mondta. Nehéz volt hinnem neki, ma is az, de miért lenne a realitás az én korlátolt fantáziámhoz szabva?

Nem tudom, szükségesnek érzi-e az olvasó az elmondottak után, hogy tételesen megcáfoljam Tőzsér *Eszmélet*-ből kiragadott idézeteinek fordításait. Két okból sem fogom ezt megtenni. Egyrészt, mert – és ezt nem sértésnek szánom! – az általa írtak nem lépik át azt a küszöböt, amin túl már műértésről beszélhetnénk. Tőzsér voltaképpen azt állítja, hogy az *Eszmélet* nem szorul értelmezésre, hanem önmagában evidens értelmű kijelentések konglomerátuma. (Vélelmezem, hogy éppen úgy, mint sok más irodalmi mű, talán mindegyik.) Aki a megfelelő készségekkel felszerelve közelít a költeményhez, az – szerinte – könnyedén, és mindenféle indoklás nélkül lefordíthatja annak tartalmát egyszerű hétköznapi mondatokra, és rá-

adásul úgy, hogy fordításai evidens voltát még a nála jóval kisebb talentumú hallgatósága is azonnal beláthassa, például azok az *ÉS*-olvasók, akik egészen Tőzsér cikkének megismeréséig abban a hitben éltek, hogy az *Eszmélet* mély gondolatokat megfogalmazó költemény. Ezzel szemben a műkritika akkor veszi kezdetét, amikor az értelmező – lehet az egy emós középiskolás is – érvelni kezd a maga értelmezése mellett. Azért kezd el érvelni, mert úgy gondolja, hogy amit megérteni vélt, az önmagában nem evidens (mint ahogyan maguk a műalkotások sem azok, ilyen a természetük), de hosszabb-rövidebb magyarázatok segítségével mások számára is elfogadhatóvá tehető. Hadd vessem közbe: különös, hogy az elmondottak ellenére Tőzsér mégis elvárta volna Tverdotától, hogy diszkutálja az ő állításait,²¹ sőt még a jóindulat elvét is számonkéri rajta.²² Pedig az irodalomtörténész is csak azt gondolta (az ő írásáról), amit ő (József Attiláról): hogy tökéletesen nyilvánvaló az értelme, illetve értelmetlensége, s ezért sem érvelni nem szükséges vele szemben, sem kommentárt nem érdemes hozzáfűzni. A tételes cáfolgatás részéről való elutasításának másik oka legalább annyira nyomós, mint az előző. Mivel nem osztom Tőzsér nézetét az *Eszmélet* állításainak dekontextualizálhatóságáról, egyértelműségéről és egyszerű fordíthatóságáról, nem is tartom lehetségesnek a rövid, pontról pontra haladó cáfolatot. Az *Eszmélet* nehéz vers, és csak egyetlen egészsként érthető meg: az egymást értelmező mozaikdarabok összerakásához pedig minimum egy tanulmány szükséges.

Egy kicsit ennek a provokációjának is köszönhetően (köszönöm is ezúton) megírtam a cáfolathoz szükséges esszét, s ha valaki elolvassa, láthatja, hogy az összes Tőzsér által kiemelt mondathoz fűztem valamilyen magyarázatot. A két fordítás tehát összevethető, és sorra-rendre eldönthető, hogy kinek sikerült meggyőzőbb megfejtést adnia. (S természetesen ugyanígy és ugyanerre a célra felhasználható a műről született összes többi elemzés is.)

*

Van-e az irodalomban filozófia? Lefordíthatók-e egymás nyelvére a filozófiai és az irodalmi művek? Lehet-e, és érdemes-e egy filozófusnak dialógust kezdeményeznie irodalmi művekkel? Meggyőződése, hogy mind a három kérdésre igennel válaszolhatunk, s szeretném ezt néhány sporadikus megjegyzéssel alá is támasztani.²³ Az irodalmi alkotások nagyon gyakran ugyanarról gondolkodnak,

²⁰ A 2017-es, *Magyar Nemzet*nek adott interjújában mintha ellentmondana ennek, de nem annyira határozottan, hogy föltevés elvetésére késztesse. Lásd a 2. lábjegyzetet.

²¹ TŐZSÉR: *Védelmében*. i. m. (2016)

²² LAKNER: *József Attila verse... i. m.* (2017)

²³ Egyik kis írásomban az alább következők egyikét-másikat már érintettem. SÜMEGI István: *Az epoché művészete és a művészet mint epoché = Uő: Alanyi filozófia. Irodalmi-bölcséleti írások*. Szombathely, Savaria University Press, 2011

amiről a filozófiai munkák, csak másképpen. Még azt sem mondanám, hogy homályosabban vagy kevésbé szigorúan, éppen ellenkezőleg: tapasztalatom szerint a legtöbb nagy író és költő – József Attila is – legalább annyira pontos, mint a nagy filozófusok. Csak nehezebb őket megérteni, mert minden alkotónak (a közös nyelvünkhöz azért kapcsolódó, mert máskülönbben egyáltalán nem értenénk) privát nyelve van. Mint ahogyan – mellesleg megjegyezve – a különböző szaktudományoknak és a különböző filozófiai irányzatoknak (az analitikus filozófiának, a fenomenológiának, a marxizmusnak stb.) is. S ha valaki az utóbbiakat nem érti, de kellően magabiztos, illetve korlátolt, akkor ugyanúgy meg szokta állapítani néhány pillantás után, hogy ezek értelmetlen hülyeségek, mint ahogyan ezt szokás tartani némely körökben a modern festészetről vagy az irodalomról is.

Talán azért is születtek meg és tettek szert nagy népszerűsége a különféle posztmodern irodalomtudományi irányzatok, mert számos kritikus szeretett volna megszabadulni az egyre hatalmasabb recepció galacsintól, s mert úgy érezték, hogy a szűk szakmájuktól és az elemzett művektől távolabb álló – gyakran a filozófiából vett – nézőszögekből valami újat fedezhetnek föl, s talán magára a műre is jobban ráláthatnak. Meggyőződése, hogy ugyanez a hatás fordítva is érvényesül. A filozófiának is megvannak a maga galacsinjai (hajaj), és ezekhez képest az írók kérdésfeltevései üdítően frissek lehetnek. Ha dialógusba bocsátkozunk velük, új gondolkodásmódokkal, új megközelítésekkel, s akár még új problémákkal is szembesülhetünk.

Azokat a filozófusokat, akik a filozófiát elsősorban szabad, semmi által nem korlátozott kritikai gondolkodásnak tekintik (hasonlóan Tőzsér Jánoshoz²⁴), de nem hisznek abban, hogy ez valamilyen tudományos nyelvhasználat és módszer keretei között kivitelezhető (azt hiszem, hogy

vele ellentétben) egyfajta természetes szövetség vagy fegyverbarátság is összeköti a művészekkel és a kritikusokkal. Mert egyetemi-akadémiai körökben ma már nem igen lehet máshogyan gondolkodni, csakis a (természet)tudomány normái szerint. A különféle ezotériákon kívül (amelyekkel én nem tudok mit kezdeni) csak a művészet, a művészetkritika és az esszéisztikus filozófia kínál csekélyke alternatívát azoknak, akik úgy gondolják, hogy vannak olyan fontos kérdések, amelyeket a tudomány elutasít, de talán nem is tudna a maga eszközeivel végiggondolni.²⁵

Tapasztalatom szerint egy mással nehezen pótolható komplementaritás is fennáll a két különböző nyelvjáték között. A filozófia (nekem) csak akkor ér valamit, ha átélhető. Átélni pedig csak akkor lehet, ha példák sorával világítjuk meg, és a legkonkrétabb élethelyzetekben próbáljuk ki az absztrakcióinkat. Ezért van, hogy én is állandóan szépirodalmi párhuzamokat keresek, amikor valamit el szeretnék magyarázni, vagy meg szeretnék érteni.

Nagyon is szükséges tehát a dialógus az irodalommal és az irodalomtudománnyal. Ehhez azonban – hangozzék bármennyire kenetteljesen is – megértésre van szükség. Föl kell szántani az inspiratívnak ígérkező alkotásokat, aztán – ha a nyitott kérdések megkövetelik – az életműveket, a szerzőt befolyásoló hatásokat, s a csuda tudja még, hogy mit. S ha mindebbe komolyan belefogunk, szinte biztosan föl fog bennünk ébredni a kíváncsiság: mások vajon mit gondoltak ugyanerről a műről? S ekkor újra a nyakunkba zúdul a Niagara. Annyian gondoltak annyi mindent, hogy nem győzzük elolvasni. (S ráadásul az irodalomtudomány ugyanúgy publikációgyár, mint a filozófia, és ennek következtében nem csak gyöngyszemeket fogunk találni...) Nehéz dolog... Ahogyan a kedves prózaíró mondja: „Mindenfélét tudni kell hozzá.”

²⁴ Vö. LAKNER: *József Attila verse... i. m.* (2017)

²⁵ Nagyjából-egészében erről szól az egyik (karcsú) könyvecském. SÜ-

MEGI István: *Mit jelent kérdezni? A humántudományok és az értelem keresése.* Kőszeg, Szombathely, IASK, Savaria University Press, 2016